

УДК 341: 316.32

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v97.2023.17>*О. В. Пасечник*

ОКРЕМІ ТЕНДЕНЦІЇ МОДЕЛЮВАННЯ АРХІТЕКТУРИ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Постановка проблеми. Важливою запорукою розвитку світового співтовариства, інституційним середовищем якого виступають різноманітні суб'єкти (актори), що взаємодіють на світовій арені, є наявність ефективних міжнародних, регіональних, національних правових норм, принципів та загальних культурних, морально-етичних цінностей. Магістральним напрямом функціонування системи міжнародних і міждержавних відносин є протистояння анархії, яке передбачає наявність спільних інститутів, норм та цінностей, що створюють умови для існування, безпеки і розвитку держав, їх взаємодії на міжнародній арені. У зазначеному аспекті, дослідження загальних тенденцій моделювання архітектури сучасних міжнародних відносин є актуальним напрямом наукових розробок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання, пов'язані із напрямом, досліджували у вітчизняній та закордонній науці міжнародного права. Серед таких дослідників можна виділити: М. В. Буроменського, В. Г. Буткевича, Д. А. Дмитрієва, О. І. Їжака, А. Кассезе, В. В. Мицика, Р. Мюллерсона, Р. Хігінса, та інших. В той же час, цілий ряд теоретичних проблем не вирішені на сучасному рівні розвитку міжнародного права, наприклад, тенденції моделювання архітектури сучасних міжнародних відносин, рівень впливу політики на міжнародне право.

Метою статті є аналіз останніх тенденцій щодо засад моделювання архітектури сучасних міжнародних відносин та розвитку міжнародно-правового регулювання в світлі процесів фрагментації міжнародного права, а також місцем норм *jus cogens* в рамках регулювання міжнародних відносин.

Виклад основного матеріалу. Геополітична ситуація сучасного світу моделюється на межі конкуруючої взаємодії трьох ключових акторів: розвинених національних держав, наднаціональних утворень та транснаціональних корпорацій. Наднаціональні та екстериторіальні структури змінюють традиційні механізми комунікації та функціонування національних еліт.

Глобальним трендом, альтернативним державному протекціонізму, залишається діяльність транснаціональних компаній. Орієнтовані на отримання максимального прибутку, екстериторіальні структури розмивають інституційну домінанту традиційних національних еліт.

Однак, подібні процеси можуть бути пов'язані також із негативними аспектами. Так, О.І. Їжак, продовжуючи аналіз зазначених трендів, вказує, що вплив менеджменту корпорацій на національні держави не лише виходить за межі господарської діяльності, а й фактично девальвує примат національного уряду в реалізації внутрішньої політики. Основними механізмами такого впливу є корупція;

використання ЗМІ для проведення PR-акцій (від всеосяжної реклами своєї продукції до лобіювання «родинних» політиків); співпраця (зрощення) з криміналітетом у реалізації бізнес-проектів; діяльність різного роду недержавних аналітичних центрів, благодійних фондів для реалізації цінностей бізнес-груп; участь у політичному житті через підтримку опозиційних національному уряду політичних сил [3, с. 3].

Аналізуючи вказані процеси, можна прийти до висновку, що механізми організації міжнародних відносин сучасності мають бути суттєво переосмислені, принаймні з точки зору місця і ролі в них новітніх акторів та фрагментації норм міжнародного права. Поруч і з цим, загальні тенденції глобалізації та інтеграції зумовлюють два специфічних напрями розвитку сучасного світу: універсальність та поляризацію.

Так Г. І. Мерніков вказує, з певними застереженнями можна виділити два основні конкуруючі угруповання, що делегують своїх представників до органів державної влади (політичного істеблішменту) і формують тим самим внутрішню й зовнішню політику національних держав: 1) реальний сектор (паливно-енергетичний, оборонно-промисловий, гірничо-металургійний, агропромисловий комплекси, машинобудування, видобувна та переробна галузі тощо); 2) сектор послуг (ретейл, фінансовий сектор, ІТ-сфера, інші високотехнологічні сектори економіки). Традиційно представники першої групи реалізують стратегію посилення державного протекціонізму, другої – ратують за «невидиму руку» ринку, безпосередньо і/або опосередковано представляючи інтереси ТНК. Обидві групи гравців обслуговують ЗМІ, інформаційно-аналітичні підрозділи, парамілітарні та інші силові структури [3, с. 4].

Зазначені положення вказують на те, що глобальна система міжнародних відносин є нелінійною площиною особливої взаємодії сучасних акторів. Глобалізаційні та інтеграційні процеси зумовлюють динаміку міжнародних відносин, визначають вимоги до їх інституційної складової, постають прикладом організації взаємодії між учасниками на міжнародній арені. Зазначені відносини є відображенням соціальної взаємодії на всіх можливих рівнях, від національного до наднаціонального й міждержавного. При чому, життєві цикли міжнародного середовища отримують значний вплив від асиметричного розвитку суб'єктів, що зумовлено багатьма факторами, основоположними з яких є: нерівномірний розподіл ресурсів, різноманітність цілей стратегічного розвитку, особливості правової культури та ін.

Однією з головних особливостей поведінки держав у контексті глобалізації та головних закономірностей розвитку суспільно-політичних відносин на глобальному рівні в цілому є те, що міжнародні відносини не мають абсолютно впорядкованого характеру в силу асиметричного розвитку суб'єктів взаємодії та способів комунікації.

Міжнародна суспільно-політична взаємодія на глобальному рівні не може бути відтворена лише шляхом побудови моделі складної комплексної системи з вертикальною структурою та особливим горизонтальним розташуванням суб'єктів. З огляду на те, що міжнародні відносини та система міжнародних відносин

як наслідок їх розвитку на тлі глобалізації з часом набувають якісних та кількісних змін, особливої актуальності набуває виявлення закономірностей динамічного розвитку [5, с. 124].

Слід також відзначити, що сучасне міжнародне право істотно відрізняється від історичних типів міжнародного права і, зокрема, від класичного, оскільки базується цілком на нових принципах, хоча в основі їх і лежать положення звичаєвого права, що зародилися в епоху розвитку класичного і навіть феодального права (суверенітет держав, суверенна рівність, співробітництво, практика укладання мирних договорів, осуд агресії, поважання прав людини та ін.) [1, с. 53].

Сфера застосування норм міжнародного права дуже широка. Вона охоплює надзвичайно важливі та складні проблеми, які регулюються такими його галузями, як право міжнародних договорів, право безпеки, право зовнішніх зносин, морське право, міжнародне екологічне право, гуманітарне право і, звичайно, міжнародне право прав людини [7, с. 12].

Але треба пам'ятати, що сфера дії міжнародного права завжди вужча від сфери поширення міжнародних зв'язків, які є значно багатоманітними за правові норми, що їх регулюють. Взагалі право може тільки наблизитися до реалій, але ніколи не в змозі охопити їх у всій повноті. Проте воно залишається найефективнішим, серед інших, регулятором міжнародних відносин [9, с. 11]. В будь-якому разі міжнародні відносини, які врегульовані нормами міжнародного права, стають міжнародними правовідносинами.

Якщо класичне міжнародне право було суто міждержавним за характером, то сфера дії сучасного міжнародного права суттєво змістилася всередину від державних кордонів. Класичне міжнародне право було виключно правом держав, сучасне міжнародне право стало правом держав, міждержавних організацій і фізичних осіб. І вже не спрацьовує теза, що дії міждержавних організацій – це саме дії держави, бо принаймні на їх здійснення потрібна згода держави. Сьогодні більшість рішень міждержавних організацій щодо конкретної держави затверджується без її згоди. А саме рішення організації перестало бути арифметичною сумою голосів держав-членів (за аналогією, як державна воля не є сумою волі її громадян). Класичне міжнародне право забороняло втручання у внутрішній конфлікт у державі, якщо він не загрожував міжнародному миру й безпеці. Сучасне міжнародне право дозволяє таке втручання, якщо конфлікт загрожуює правам людини, національних меншин або корінних народів.

В той же час у Статуті ООН (п. 2 ст. 1) проголошувався принцип поваги самовизначення народів, але після фактичного завершення процесу деколонізації міжнародне право дедалі більше пов'язує дію цього принципу з дотриманням територіальної цілісності держав. Одночасно, сучасне міжнародне право автоматично не пов'язує права національних меншин з правом на самовизначення. Зміни зачепили й регіональне міжнародне право. Наприклад, у рамках Європейського союзу держави передали ряд своїх суверенних повноважень спільним структурам цього об'єднання [2, с. 21].

За формою правового регулювання міжнародне право поширюється не лише на держави, а й на інших суб'єктів, починаючи від міжнародних організацій

і закінчуючи фізичними особами. Проте, не можна погодитися з тим, що об'єктом міжнародного права, як регулюючої системи, є лише міждержавні відносини, в яких ці держави виступають суб'єктами публічної влади [7, с. 13].

Насправді, його об'єктом є інше, щодо чого В.Г. Буткевич зазначає, що об'єктні відносини встановлюються за певними благами (матеріальними і нематеріальними), з приводу яких вони розвиваються. Причому, благо не є власне об'єктом міжнародного права. Воно виступає тим фактором, цінністю матеріального чи нематеріального характеру, з приводу яких склалися міжнародні відносини – об'єкт міжнародного права [2, с. 27].

Особливості міжнародного права як специфічної системи управління міжнародними відносинами встановлюються під час аналізу його співвідношення з політикою, мораллю, релігією, ідеологією та іншими системами управління, які функціонують у сфері міжнародних відносин. Найчастіше міжнародне право зіставляється з політикою. Як зазначає Д. Грейг, міжнародне право не може існувати в ізоляції від політичних факторів у царині міжнародних відносин [13, с. 11].

Положення міжнародного права виступають як юридичний регулятор міжнародних відносин, що розвиваються дипломатичними засобами. До того ж норми міжнародного права створюються у процесі розвитку міжнародних відносин, де кожна держава прагне провести свою політику. Важливим інструментом у цьому служить і дипломатія, що сприяє досягненню узгодження волі на добровільній основі [1, с. 7].

Своєю чергою, мораль є формою суспільної свідомості, яка відображає уявлення людства про справедливе, необхідне. Але, саме з моральних норм виник цілий ряд правових регуляторів міжнародних відносин, наприклад, таке явище як загальнолюдські цінності, серед яких є заборона злочинів проти людяності та агресії, які кваліфікували як правові норми у Статуті Нюрнберзького трибуналу 1945 р. та Статуті Міжнародного кримінального суду 2000 р.

До характерних рис міжнародного права, на підставі яких здійснюється впорядкування міжнародних відносин, відноситься й традиційна історичність. Саме історичний підхід до з'ясування юридичної природи кожного принципу дозволяє глибше зрозуміти його значення і дієвість. Таким принципом, зокрема, є принцип «*pacta sunt servanda*» (договорів необхідно дотримуватись), що склався ще в часи римського права народів і зараз є одним з найважливіших для міжнародного права [1, с. 52].

Поряд із цим, одним з ключових правових регуляторів міжнародних відносин виступають основні принципи сучасного міжнародного права. Ці принципи лягли в основу сучасного міжнародного права. Сім з основних принципів були зафіксовані в Статуті ООН 1945 р., і ще три – додані у Гельсінському заключному акті НБСЄ 1975 р.

На зазначених принципах будуються всі міжнародні відносини на сучасному етапі. Вони – фундамент і ядро сучасного міжнародного права, вони визначають його зміст і служать критерієм правомірності поведінки акторів. Між ними існує тісний взаємозв'язок, і деякі з них істотно доповнюють один одного, але серед них немає ніякої супідрядності.

Умовно основні принципи можна класифікувати як принципи, що стосуються підтримки миру і безпеки, та принципи міжнародного співробітництва. Сучасні міжнародні відносини визнаються правомірними тільки за умови їхньої відповідності основним принципам міжнародного права, що у свою чергу є основним найважливішим юридичним орієнтиром при виробленні політики кожної держави. Основні принципи сучасного міжнародного права носять універсальний характер, є цементуючим засобом у справі зміцнення світового правопорядку [1, с. 54].

Але чи мають ці принципи імперативний характер? На нашу думку, поширювати це твердження на всі 10 основних принципів є досить сумнівним. Зокрема, в Ілюстративному переліку імперативних норм міжнародного права, підготованих Комісією міжнародного права ООН у 2019 р. і Коментарі щодо імперативних норм підготованому у 2022 р. згадується лише «право на самовизначення», в якості однієї з норм *jus cogens* [4].

Сучасні міжнародні відносини глобального рівня відзначаються нестабільністю, нелінійністю та нерівномірністю, відтак неминуче виникає фрагментарність глобальних явищ, у тому числі й міжнародного права [8, с. 162].

Можна погодитися з думкою А. О. Перфільової, що «фрагментація міжнародного права є природним об'єктивним явищем, яке забезпечує розвиток самої системи міжнародного права і дозволяє здійснювати якісну адаптацію до сучасних умов цивілізаційного розвитку на всіх рівнях» [8, с. 168].

В рамках проблеми фрагментації точилася дискусія про «взаємозв'язок між спеціальним режимом та загальним правом, тобто ступінь, до якого режим є, власне, відокремленим – буде переважно питанням тлумачення міжнародних договорів, які формують цей режим. Якою мірою загальне право заповнює прогалини, а отже, допомагає в тлумаченні, тобто в адмініструванні такого режиму? Щойно стає зрозуміло, що жоден режим повністю не ізольований від загального права, це питання виявляється питанням про їхнє співвідношення як таке» [10].

Проблема полягала в тому, що міжнародне право є системою права і потенційно повинно застосовуватися щодо всього міжнародного співтовариства [11]. Причому, як нагадує М. Діксон, в рамках міжнародних відносин між державами небажане існування відносин правової зверхності, сама по собі система міжнародного права базується на взаємодії юридично рівних суб'єктів, а не їх контролі [12, с. 2]. Важливість цієї проблеми призвела до того, що з 2000 р. її розглядали в Комісії міжнародного права ООН і в 2006 р. було підготовано окрему фінальну доповідь. В своїй доповіді КМП звернула увагу, що «фрагментація може створювати проблеми, але вони не такі вже й нові і не носять такого характеру, щоб їх не можна було вирішити за допомогою методів, якими юристи-міжнародники користуються для усунення колізій норм, що виникали й у минулому» [10].

Як зазначає О. Поединок, виділяють два типи фрагментації міжнародного права: матеріальну та процесуальну (процедурну). Матеріальна фрагментація, у свою чергу, також поділяється на типи за функціональною та географічною (регіональною) ознаками. Функціональна фрагментація міжнародного права полягає в тому, що його норми об'єднуються в різноманітні «режими»: міжнародно-правового захисту прав людини, право міжнародної торгівлі, міжнародне екологічне право,

міжнародне морське право тощо, яким у більшості випадків відповідають спеціалізовані міжнародні інституції і які є практично незалежними, по-перше, один від одного та, по-друге, від загального міжнародного права. Географічна (регіональна) фрагментація означає те, що за нечисленними винятками, до яких належать норми *jus cogens*, загальні принципи права, велика частина зобов'язань за Статутом ООН та норми міжнародного звичаєвого права, міжнародне право не є універсальним. Вирішення пов'язаних із фрагментацією проблем вимагає комплексного підходу. Серед шляхів подолання негативних наслідків фрагментації основними є: застосування загальних для всіх правових систем правил юридичної техніки, зокрема, таких як перевага спеціальної норми над загальною, наступної – над попередньою; відстеження державами діяльності міжнародних органів, що застосовують і тлумачать міжнародне право; ознайомлення міжнародних органів із діяльністю один одного; створення механізмів, що забезпечують гармонізацію діяльності міжнародних інституцій; включення до міжнародних договорів положень, які ясно вказують на їхнє співвідношення з іншими міжнародно-правовими нормами у сфері, що ними регулюється [6, с. 144].

Фактично, наявність норм *jus cogens* не робить систему міжнародного права жорсткою та імперативною так само, як її не зробили імперативною норми Статуту ООН. Їх імперативність визначається за згодою міжнародної спільноти, не може забезпечуватись тільки самою системою міжнародного права. Таким чином, визнання норм *jus cogens* в якості центрального елементу міжнародного права дозволяє зберегти його загальний координаційний характер.

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що міжнародне право не є єдиним регулятором сучасних міжнародних відносин, воно тісно пов'язано з політикою, дипломатією, релігією, ідеологією тощо. В той же час, розростання обсягів відносин, охоплених регулюванням міжнародного права та його регіональні і предметні особливості викликали до життя проблему фрагментації міжнародного права, яка одночасно свідчить і про розвиток системи міжнародних відносин.

При чому, будь-які процеси, які впливають на форми міжнародних відносин, пов'язані, передусім, з відкритістю систем, які формують мережеві структури спілкування. Новітні міжнародні актори починають створювати свої конгломерації, які мають наскрізні горизонтальні структури. Результатом процесу інтерналізації цінностей і ціннісних орієнтацій стає те, що механізми організації міжнародних відносин суттєво трансформуються. Формується нова модель, яка передбачає, перш за все, свободу багатоманітності, мультикультурність, а відтак і формування метадержави як особливого суб'єкта міжнародних відносин, структурна та змістовна організація якої, дозволяє вирішити кризову ситуацію конфлікту інтересів тріади ключових акторів сучасних міжнародних відносин, а саме: розвинених національних держав, наднаціональних утворень та транснаціональних корпорацій.

Відтак, до тенденцій моделювання архітектури сучасних міжнародних відносин слід відносити: асиметричну симетрію глобальної різноманітності міжнародних відносин; інформаційно-технологічну експоненту розвитку; імперативний вплив наднаціональних та транснаціональних міжнародних акторів на національні держави; пошуки моделі побудови метадержави.

Література

1. Анцелевич Г.О., Покрещук О.О. Міжнародне публічне право. Підручник. К. Алерта., 2005. 424 с.
2. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії. К.: Либідь, 2001. 608 с.
3. Їжак О. І., Мерніков Г. І. Сучасна система міжнародних відносин – стан, виклики, загрози, можливі сценарії. *Вісник Національної академії наук України*. 2019. № 2. С.3-29.
4. Комісія міжнародного права ООН. Щорічний звіт. 2022 Глава 4. Імперативні норми міжнародного права (jus cogens). URL: <https://legal.un.org/ilc/reports/2022/russian/chp4.pdf>
5. Кравчук М. Проблеми досліджень міжнародних відносин. Політичний менеджмент. 2003. № 3. С. 124-132.
6. Міжнародне публічне право. Основи теорії. Т. 1. Підручник. /за ред. В.В. Мицика. Х.: Право, 2019. 416 с.
7. Міжнародне публічне право. Підручник. /За ред. В.М. Репецького. К.: Знання, 2012. 437 с.
8. Перфільєва А.О. Фрагментація міжнародного права як чинник становлення сучасного міжнародного правового порядку. *Вісник Університету Імені Альфреда Нобеля*. Серія «Право». 2021. № 1 (2). URL: <https://law.duan.edu.ua/images/PDF/2021/1/23.pdf>
9. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право. Навчальний посібник. К.: КНТ, 2008. 344 с.
10. Фрагментація міжнародного права: труднощі, зумовлені диверсифікацією та розширенням сфери охоплення міжнародного права / Організація Об'єднаних Націй. Доповідь Комісії з міжнародного права: 58 сесія. 2006. URL: <https://legal.un.org/ilc/reports/2006/russian/chp12.pdf>.
11. Чайковський Ю. В. Єдність чи фрагментація сучасного міжнародного права? URL: <https://core.ac.uk/download/212971903.pdf>
12. Dixon M. Textbook on International Law. Oxford : Oxford University Press, 2007. 400 p.
13. Greig D. International Law. London : Butterworths, 1976. 944 p.

Анотація

Пасечник О. В. Окремі тенденції моделювання архітектури сучасних міжнародних відносин. – Стаття.

Геополітична ситуація сучасного світу моделюється на межі конкуруючої взаємодії трьох ключових акторів: розвинених національних держав, наднаціональних утворень та транснаціональних корпорацій. Наднаціональні та екстериторіальні структури змінюють традиційні механізми комунікації та функціонування національних еліт.

Міжнародне право не є єдиним регулятором сучасних міжнародних відносин, воно тісно пов'язано з політикою, дипломатією, релігією, ідеологією тощо. В той же час, розростання обсягів відносин, охоплених регулюванням міжнародного права та його регіональні і предметні особливості викликали до життя проблему фрагментації міжнародного права, яка одночасно свідчить і про розвиток системи міжнародних відносин.

При чому, будь-які процеси, які впливають на форми міжнародних відносин, пов'язані, передусім, з відкритістю систем, які формують мережеві структури спілкування. Новітні міжнародні актори починають створювати свої конгломерації, які мають наскрізні горизонтальні структури. Результатом процесу інтерналізації цінностей і ціннісних орієнтацій стає те, що механізми організації міжнародних відносин суттєво трансформуються. Формується нова модель, яка передбачає, перш за все, свободу багатоманітності, мультикультурності, а відтак і формування метадержави як особливого суб'єкта міжнародних відносин, структурна та змістовна організація якої дозволяє вирішити кризову ситуацію конфлікту інтересів тріади ключових акторів сучасних міжнародних відносин, а саме: розвинених національних держав, наднаціональних утворень та транснаціональних корпорацій.

Відтак, до тенденцій моделювання архітектури сучасних міжнародних відносин слід відносити: асиметричну симетрію глобальної різноманітності міжнародних відносин; інформаційно-технологічну експоненту розвитку; імперативний вплив наднаціональних та транснаціональних міжнародних акторів на національні держави; пошуки моделі побудови метадержави.

Ключові слова: глобалізація, метадержава, міжнародні відносини, міжнародне право, національна держава, наднаціональні суб'єкти міжнародного права, транснаціональні корпорації.

Summary

Pasechnyk O. V. Separate trends in modeling the architecture of modern international relations. – Article.

The geopolitical situation of the modern world is modeled on the edge of the competing interaction of three key actors: developed nation-states, supranational entities, and transnational corporations. Supranational and extraterritorial structures change the traditional mechanisms of communication and functioning of national elites.

International law is not the only regulator of modern international relations, it is closely related to politics, diplomacy, religion, ideology, etc. At the same time, the growth of the scope of relations covered by the regulation of international law and its regional and subject-specific features brought to life the problem of fragmentation of international law, which at the same time testifies to the development of the system of international relations.

Moreover, any processes that affect the forms of international relations are connected, first of all, with the openness of systems that form network structures of communication. The latest international actors are starting to create their conglomerations, which have cross-cutting horizontal structures. The result of the process of internalization of values and value orientations is that the mechanisms of organization of international relations are significantly transformed. A new model is being formed, which provides, first of all, the freedom of multifacetedness, multi-courtness, and therefore the formation of a metastate as a special subject of international relations, the structural and substantive organization of which allows solving the crisis situation of the conflict of interests of the triad of key actors of modern international relations, and namely: developed nation-states, supranational entities and transnational corporations.

Therefore, the trends in modeling the architecture of modern international relations should include: asymmetric symmetry of the global rhizome of international relations; the information technology exponent of development; imperative influence of supranational and transnational international actors on national states; searching for a model of building a metastate.

Key words: globalization, metastate, international relations, international law, national state, supranational subjects of international law, transnational corporations.